

A „Rajzolj egy fogyatékos embert” teszt alkalmazásának lehetőségei a pedagógiában

Tiszai Luca* és Kocsisné Kálló Veronika**

A szerzők a fogyatékos iránti attitűd feltárásának lehetőségeit vizsgálták projektív rajzteszt segítségével. Egy fogyatékos emberrel való találkozás intenzív érzelmi tapasztalat, amelyben számos intraperszonális konfliktus van jelen, amelyek feltárása társadalmi tabuk miatt nehézségekbe ütközik. A vizsgálat során 116 rajzról kérdezték meg különböző szakértők véleményét. A kapott eredményeket egy olyan összeállított szempontsor szerint elemezték, mely a rajzokról alkotott benyomások, vélemények, elemző reflexiók szerint visszatérő és tipizálható mintázatokat mutat, majd a kapott mintázatokat szakirodalmi forrásokkal vetették össze. Az elemzés nem vette figyelembe a rajzkészség megítélését, hiszen valamennyi rajzoló 18 év feletti ép intellektusú személy, valamint a rajzolásra fordított idő több letinformációt hordoz az attitűd lehetséges megfigyelése és érékelése tekintetében. Az elemzés során különböző fogyatékosággal kapcsolatos attitűdökkel, sztereotípiákkal azonosítható rajzi jegyeket találtak, mint izoláció, alacsonyabb vagy egyenlő társadalmi státus, gyermekként való kezelés, személyközpontú vagy problémaközpontú megközelítés. A rajzokból az attitűd érzelmi komponenseire, a rajzoló a fogyatékosággal kapcsolatos érzelmeire is következtetni enged. A rajzi válaszok többértelműsége és komplexitása miatt pedagógiai alkalmazás során a rajz értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges a rajzolóknak a rajzoláskor aktuális, kontextuális állapotának értelmezése. A teszt szerepe a pedagógiai kutatásban és a gyakorlati munkában egyaránt a fogyatékosággal kapcsolatos attitűd maga komplexitásában való kifejezésének lehetősége, és a rejtett, vagy nehezen verbalizálható tartalmak kimondhatóvá tétele.

Kulcsszavak: projektív rajzteszt, attitűd vizsgálata, fogyatékoság, társadalmi érzékenyítés

Egy fogyatékos emberrel való találkozás a személyiség számos rétegét megmozgató intenzív érzelmi tapasztalat, amelyben számos intraperszonális konfliktus van jelen. Ezek egy jelentős része az egyén számára sem feltétlenül tudatos. A fogyatékoság negatív megítélése nem rosszindulatból fakad, hanem olyan összetett hatások, benyomások eredménye, amelyek kimondása gyakran társadalmi tabukba ütközik (Tiszai, 2017). Ezek a belső konfliktusok ritkán kerülnek explicit módon megfogalmazásra, de a hatékony érzékenyítés szempontjából kulcsfontosságú ezek felszínre hozása. A projektív rajzteszt hatékony eszköze lehet mind az attitűdök feltárásának, mind az érzékenyítő programok hatásvizsgálatának, különösen abban a terminológiai kontextusban, melyből ezek az elemzések és leírások nem kötődnek korábbi forrásokhoz. Ebben az értelemben jelen vizsgálat a problémafelvetéshez igazodóan „pilot projektként” is tekinthető.

A fogyatékosággal való találkozás kihívásai

A fogyatékos emberekkel való találkozásban az első benyomásunk fizikai megjelenés alapján alakul ki. Martin Schuster (2005) írja, hogy egy adott csoportban jellegzetes vonások tekintetében az átlagostól eltérő arcot gyakrabban látunk csúnyának, mint a saját kultúránkban átlagosnak tekinthető vonásokkal rendelkező arcokat. Már néhány hónaposan felismerjük az emberi arc sémáját, így az aszimmetrikus vagy atipikus fiziognómiájú

* Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Főiskolai Kar Gyógypedagógus-képző Intézet tiszailuca@jgypk.szte.hu

** Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Főiskolai Kar Gyógypedagógus-képző Intézet kallo.veronika75@gmail.com

emberi arcok vagy átlagostól eltérő emberi testek zavarba hoznak minket. Andreas Frölich (1996) a súlyos halmozott fogyatékossgal való szembesülést mint az ember saját identitásának megkérdőjelezését írja le. Identitásunk alapja, hogy az ember olyan önálló, gondolkodó, alkotó lény, aki képes hatni az őt körülvevő világra, és beszéddel különbözteti meg magát a környezetétől. Találkozhatunk olyan fogyatékos személyekkel, akik nem felelnek meg ezeknek a kritériumoknak. Zavarba ejtő tapasztalat olyan emberekkel találkozni, akik nem képesek önállóan vertikális testhelyzetet fölvenni, nem képesek kezeik használatára, nem tudnak beszélni, mások segítségére szorulnak. Isaksen úgy írja le ezt a találkozást, hogy „amikor egy ember lényének fizikai valósága szembetűnőbb, mint szellemi lényé, azzal a félelmetes életperspektívával szembesít minket, hogy az elme elveszítheti uralmát a test felett” (2002, P. 802.).

A tudattalan konfliktusok elhárításának egyik módja a kategorizáció, ami egy énvédő attitűd (Kovács, 2010). Ilyenkor az egyén megalkotja magában a „mi” (ingroup) és az „ők” (outgroup) fogalmát, amely jelen esetben a „normális emberek”, „fogyatékosok” címkét kapja. Ez a kettősség megvédi az egyént számos kellemetlen gondolattól és érzéstől. A „fogyatékosok” sajnálata, megvetése vagy lenézése, sőt még a szakértői vagy segítő pozícióból alárendelt emberként való kezelése is megerősíti az egyén identitását, vagyis a „másik” csoporthoz való tartozását, végső soron „normalitásának” tudatát. Ez az oka annak, hogy az érzékenyítő programok nem feltétlenül hozzák meg a várt eredményt. Gyakoriak az olyan visszajelzések, amelyek nem az egyenrangú kapcsolatok kialakulásáról árulkodnak, hanem a „mi” és az „ők” szisztematikus elkülönítéséről. Ilyen, amikor az illető azt a következtetést vonja le, hogy megismerve a fogyatékos embert, neki tulajdonképpen nincs is oka panaszra, vagy hogy most kezdi értékelni, hogy egészséges. A másik gyakori visszajelzés irreálisan pozitív, amit az érzékenyítő programok kidolgozójaként hajlamosak vagyunk elsöprő sikerként elkönyvelni, például, egyetlen találkozás ritkán elég hatékony az attitűd megváltoztatásához, így érdemes fenntartásokkal kezelni a „mostantól máshogy tekintek a fogyatékosokra” típusú visszajelzéseket.

Projektív rajztesztek és belső reprezentáció

A pszichológiai szakirodalom projektív teszteknek nevezi a kevésbé strukturált, többértelmű teszttingert alkalmazó személyiségteszteket. A projektív technikák meghatározásában Vass (2006, P. 846.) Lindzey (1961) definícióját idézi: „eszköz, mely sajátosan érzékeny a viselkedés rejtett vagy tudattalan összetevőire, sokféle választ tesz lehetővé, jelentős mértékben multidimenzionális, és szokatlanul gazdag vagy mély válaszadatokat hív elő úgy, hogy a személy a teszt céljának minimálisan van tudatában.” A projektív technikák alkalmazásának legfőbb indikációja, amikor nem tudatos, kognitív válaszokat szeretnénk feltárni, hanem tudattalan vagy a vizsgált személy előtt rejtett tartalmakat.

A rajzteszt a projektív teszteken belül is szélsőségesen strukturálatlan teszthelyzet, amely különösen alkalmas személyes tartalmak előhívására. Lényege, hogy a fehér lap projekciós felületként szolgál a rajzolónak belső reprezentációi kivetítésére. A vizsgálat során a rajzoló egy rövid instrukciót kap, jelen esetben, hogy rajzoljon egy fogyatékos embert, majd nem kap semmiféle további útbaigazítást a rajz milyenségével kapcsolatban. Az instrukció elhangzása után tehát a rajzoló azt és úgy rajzolhatja meg, amit szeretne (Vass, 2006).

A kutatás módszerei és eszközei

A kutatás egy érzékenyítő projekt hatásvizsgálataként indult, amelyre 2016. december 8-án került sor. A programban részt vett osztályok osztályfőnökeinek pozitív visszajelzése alapján került sor egy rajzteszt felvételére a

részt vett osztályokkal és kontrollcsoportként két párhuzamos osztállyal, akik a projektben nem vettek részt. Kutatási kérdésünk fő célkitűzése, hogy keressünk és feltárjunk olyan lehetséges különbségeket a két rajzi korpuszon, hogy vajon látszanak-e szignifikáns különbségek a programban részt vett és a kontrollcsoport rajzai között. A kapott rajzok heterogenitása miatt az eredmények értelmezésében külső szakemberek véleményét kértem ki a rajzokról. A megkérdezett szakemberek között volt rajztanár, festőművész, két pszichológus, Vass Zoltán-féle rajzelemzési tanfolyamot végzett gyógypedagógus és egy laikus elemző. Az elemzők által azonosított mintákat és kategóriákat megvizsgáltuk a szakirodalom fényében, majd az eredményeket elküldtük véleményezésre minden bevont szakértőnek.

A tesztek eredményei

Az első 116 rajz elemzése során számos mintázatot sikerült azonosítani. Az első elemzések alapján a személyesség, mint alapvetően meghatározó tengely bontakozott ki. Ezen a tengelyen öt kategóriát alakítottunk ki: a pálcikaemberek és sablonos ábrázolások, a helyzet vagy probléma ábrázolása, arc nélküli figurák, identifikáció vagy egyenrangúság megjelenése a rajzban, ill. a személyes vagy szimbolikus válaszok.

Pálcikaemberek és sablonos válaszok

A rajzelemzés szakértői a primitív sémákkal való ábrázolást (karika-vonal séma, pálcikaember, sablonok) a feladat elkerüléseként is értelmezik (Vass, 2011; Hárdi, 2016). A pálcikaember nem személyes válasz, hanem konvencionális ábrázolási mód, a legkevesebb energiaráfordítással, tehát a leggyorsabban kivitelezhető emberrajz (Hárdi, 2016). Sablonos ábrázolás esetén azt a kérdést érdemes megvizsgálni, hogy történt-e sématorés, megjelentek-e konkrét, egyedi elemek. Az apró, monoton nyomatékkal készült pálcikaemberek alacsony önbecsülést, féltékenységet jelenthetnek (például Vass, 2006; Hárdi, 2016). Érdekes, hogy a minta elemzésére felkért szakértők véleménye eltér abban, hogy ebben a speciális esetben a hasonló rajzok a rajzoló önértékelését jelzik, vagy a fogyatékossgal kapcsolatban érzett bizonytalanságáról, féltelmeiről szólnak. Így módon ez a jelenség további munkahipotézisek felvetését és kutatását irányozza elő. Összességében a pálcikaember rajzi használatát a rajzoló tekintetében a témával kapcsolatos eltávolodás, távolítás, szembesülés hiányának szimbólumaként értelmezik jelen tanulmány szerzői. Szintén személytelen ábrázolásnak tekinthetők a sablonok vagy sémák. Ezek jellemzően, közel azonos nyomáserősséggel, egy vonallal, gyorsan megrajzolt begyakorolt formák, melyek kevés személyes bevonódással, cselekvési rutinból jönnek létre.

Helyzet vagy probléma ábrázolása

Már az elemzés elején felúnt több rajz, amelyek közös jellemzője, hogy a fogyatékos ember ábrázolása inkább jelképes, mint reális, nem egy embert, hanem egy helyzetet ábrázolnak. Ezekben a rajzokban a tárgyi vagy személyi környezet akadályként jelenik meg, és a környezet lényegesen kidolgozottabb, mint maga a személy.

Arctalan figurák

A személyes-személytelen válaszok tengelyén jellegzetes csoportot képviselnek az arctalan figurák, amelyek a legegyszerűbb sablonos rajztól a jó ügyességről árulkodó rajzteljesítményig számos variációban előfordulnak.

Séma és az egyenrangú figura közötti válaszok

A legtöbb rajz kettős vonalú sémával ábrázolt emberrajz. Ezek a rajzok hiányos, merev, kezdetleges figurák, amelyeket a dupla vonallal ábrázolt végtagok és a geometrizált törzs jellemez, a szemet pontokkal vagy körrel, a száját egy vonallal ábrázolják (Vass, 2006; Hárdi, 2016). Gyakoriak az aszimmetriák és torzítások, így ezek rajzi színvonala elmarad egy kamasztól vagy egy felnőttől elvárt rajzi teljesítménytől. A gyengébb ábrázolási színvonal oka lehet a kognitív-affektív arány. A kifejezést Di Leo (1983) alkotta, aki megfigyelte, hogy gyermekrajzban az affektív hatások gyakran rontják a kognitív (rajzi) teljesítményt. Vass (2006) hozzáteszi, hogy a „rajzolj egy embert” utasításra készült emberrajzok magasabb kvantitatív és gyakran kvalitatív színvonalat képviselnek, mint a családrajz vagy a kinetikus rajzok emberalakjai, mivel az előbbi intellektuálisabb, míg az utóbbi inkább affektív válaszokat hív elő. A jelenség pontosabb megértéséhez szintén a más szituációban készült emberrajzok és a tesztre adott válaszok összevetése és a személyes beszélgetés vezethet.

Különösen érdekes, hogy ezen a rajzi szinten fordulnak elő a leggyakrabban az áthúzott, kiradírozott, újra-kezdett vagy megduplázott rajzok. Vass (2006) szerint a rajzzal való elégedetlenséget, áthúzást, átsatírozást, radírozást a rajzelemzés gyakran az ábrázolt motívummal, témával, személlyel kapcsolatos ambivalenciával magyarázza. Ezeknek a rajzoknak fontos jelentése, hogy a készítője nem bújik el a feladat elől, az áthúzások, újrajzolások belső konfliktusokkal való szembesülést jelezhetnek oly módon, hogy a rajzoló megglepte a saját ábrázolása, és újrajzolással újragondolta a kérdést. Hasonlóan fontosak azok a rajzok, amelyek alapvetően nem kifejezetten esztétikusan ábrázolják a fogyatékos személyt, majd a rajzoló utólag, például, a ruhája díszítésével próbálja javítani a figura által keltett benyomást. Egyes elemzők szerint hasonló, az összbenyomást javító funkciót tölthet be a kép egészével nem harmonizáló mosolygó száj.

Egyenrangú figurák és az identifikáció jegyei

E kategóriába tartozó rajzok az ábrázolt személyt valamilyen hétköznapi környezetben vagy cselekvés közben ábrázolják (sport, iskola), ruházata, hajviselete a kortárs csoporttal azonosítják. Az ide sorolt rajzok jellemzően a rajzoló kortársát vagy idősebb embert ábrázolnak. Ezen rajzok emberábrázolása realiztikus, kidolgozott, egyértelműen megállapítható, hogy a rajzoló férfit vagy nőt ábrázolt. Megjelennek a különböző kézjelek, gesztusok. Ebbe a kategóriába soroltam azokat az előző jellegzetességekkel rendelkező ábrázolásokat is, ahol a rajzoló nem ábrázolt egyértelműen látható fogyatékoságot.

Konkrét és szimbolikus ábrázolások

Egyes rajzok a személyesség magasabb fokát, konkrét személyes élményt jelölnek, ezek sok részletet tartalmazó, realiztikus és plasztikus emberábrázolások, amelyek konkrét, individuális figurát jelölnek, amire az utótesztre adott válasz vagy egy rajzi elem például, a „fogd a kezem alapítvány” pólófelirat utal. Más rajzokban szimbolikusan jelenik meg a fogyatékoság. A metaforákban, szimbólumokban egy személyiség mélyét érintő és átformáló élmény jelenik meg: „a szimbólumalkotás célja a kamaszkorban legtöbbször személyes tartalmú 'rejtett üzenet' küldése – jelbeszéd, amely nonfiguratív és ábrázoló formát egyaránt ölthet, és egyedi jelképeket tartalmaz” (Kárpáti, 2001b, p. 199.). A kategóriába sorolásnál nem volt egyetértés az elemzők részéről, hogy például, a pálcikaemberekkel ábrázolt absztrakt tartalmak szimbolikus ábrázolásnak tekinthetőek-e. A szimbolikus rajzok mindenképpen a kapott rajz magyarázatából, illetve csak az alkotójukkal való beszélgetés

során értelmezendők. A magyarázatok azért is fontosak, mert első ránézésre más kategóriákba sorolt rajzokról is kiderülhet, hogy rajzolóik komoly szimbolikus jelentést kapcsoltak hozzá.

A részletesen megrajzolt, magas rajzi nívót képviselő rajzok nem feltétlenül jelentenek személyes találkozást, illetve a kevésbé jó rajzolókat pedig felismerhetők reális élmények. A konkrét választ a kérdésre a rajzolóval való beszélgetés adhatja meg. Balázné (2008) hangsúlyozza, hogy amikor a rajzoló élményére ráismerünk, az mindig közlő funkciót jelent: a rajzoló nyitott arra, hogy megossza az élményt. Személyes találkozásra utalhatnak a jól megfigyelt realisztikus jegyek. Konkrét élmény esetén érdemes a rajzon az élménymaradványok grafikus elemeit keresni, illetve, hogy milyen arányban egészülnek ki szimbolikus jegyekkel vagy fantázielemekkel.

További szempontok a rajzok értelmezéséhez

A rajzok nagy része nem egyértelműen sorolható be egy-egy kategóriába, illetve a különböző elemzők különböző kategóriákba sorolták őket, mivel több, akár egymásnak ellentmondó jelentést is hordozott. A fogyatékkal kapcsolatos attitűdjeink és élményeink is igen komplexek, így a reakciókat, élményeket, illetve azok rajzi reprezentációit is nehezen lehet egyértelmű kategóriákba sorolni. Ezért további kategóriák helyett jellemző rajzi jegyeket gyűjtöttem össze, amelyek bizonyos attitűdre utalhatnak, vagy a fogyatékkal kapcsolatos elképzelésekkel, vélekedésekkel, élményekkel társíthatók.

A kerekesszék mint jelentéshordozó

A fogyatékoságot az első mintában leggyakrabban kerekesszékkel ábrázolták a rajzolóik, ami nem meglepő, hiszen a kerekesszék a fogyatékosággal kapcsolatos leggyakrabban használt piktogram. Úgy tűnik, hogy a kerekesszék ábrázolásának módja jelentéshordozó elem. Fontos a kerekesszék és a benne ülő személy viszonya. Előfordulnak nagy kerekesszékben kis figurák, arányos ábrázolások, néhány rajzon pedig megjelenik a kerekesszék a háttérben jelzésértékkel. Érdekes szempont, hogy a kerekesszék vagy a benne ülő személy van jobban kidolgozva.

A kerekesszék ábrázoláshoz társítható fontos kérdés az intuitív elemzés szintjén jelenik meg: milyen abban a székben ülni, illetve általános formában, vajon le lehet-e így élni egy életet? A személy és a szék vonala egyes rajzokon harmóniában van, más rajzokon a kerekesszék valószínűtlenül kicsi és kényelmetlen, míg van, ahol álló személy mögött a háttérben, mintegy jelzésként jelenik meg. Gyakori motívum a kerekesszék és a benne ülő ember találkozási felületének megnövelése (például, extrém hosszú, az üléssel egyvonalban elhelyezkedő kinyújtott lábak), illetve azok a rajzok, ahol az ember nem ül, hanem szinte áll a kerekesszék előtt. Azzal az óvatossággal, hogy a rajztanár és a művész egybehangzó állítása szerint nehéz lerajzolni a kerekesszék, mégis felvetődik, hogy a kerekesszéket lehet a támasz, a segítségnyújtás árnyalt módon megjelenített, a legtöbb esetben tudattalanul ábrázolt szimbólumaként értelmezni. Az előbbit a támogatáson, stabilitáson, biztonságon kívül a változtathatlansággal is azonosították „soha nem fog kiszállni”, míg az utóbbit erővel, önállósággal. Problémaközpontú vagy személyközpontú hozzáállásra utalhat a kerekesszék és a benne ülő méretaránya és a kidolgozottság is.

A kerekesszék az önállóság szimbólumaként is értelmezhető: vannak önállóan hajtható *kerekesszékek* és csak külső segítséggel megmozdítható *tolószékek*. Ez utóbbiak esetén érdekes szempont, hogy van-e segítő, illetve van-e a kerekesszéknek fogantyúja, amelyen keresztül segítő kapcsolódhat a személyhez, hogy melyik a

hangsúlyosabb, a figura önállósága vagy a segítő szükségessége. Az aktivitásra, önállóságra utalhat a kerék ki-hangsúlyozása, satírozása, esetleg hajtóka vagy kesztyű megrajzolása, amivel a benne ülő hajtja a széket.

Vannak felső végtag vagy egyszerre felső és alsóvégtag hiányos figurák, akik nem tudják önállóan hajtani a széket. A másik típusú *tolószék*et a benne ülő sérülésétől függetlenül a kocsi szerkezeténél fogva nem tudja önállóan használni (például, négy egészen kicsi kereke van a szék lábánál). A mintában két elektromos kocsi is megjelenik, így nem feltétlenül az ábrázolt sérülés jellege, hanem a kocsi szerkezete okozza a különbséget. A kerekesszék egyensúlya is érdekes. Az egyik elemző „billegő széknek” nevezte a jelenséget, szerinte a szék képviseli mind a szereplő, mind a rajzoló bizonytalanságát.

Fogyatékosággal kapcsolatos sztereotípiák megjelenése a rajzokon

A rajzok elemzése során számos fogyatékosággal kapcsolatos sztereotípiával azonosítható rajzi jegyet találunk, amelyek árnyaltabb képet adnak a rajzoló fogyatékoságról alkotott elképzeléseiről.

Magány, izoláció vagy társadalmi befogadás

Az ábrázolt ember tárgyi és személyi környezete vagy annak hiánya utalhat a fogyatékoság társadalmi megítélésére, izolált helyzetre, illetve a rajzoló személyes tapasztalatainak hiányára. A rajz egésze arra is utalhat, hogy a rajzoló fogyatékosággal kapcsolatos személyes élményei feldolgozatlanok maradtak, nem kapcsolódnak a világról kialakított felfogásának egyetlen eleméhez sem. A kompozíció színvonalára utalhat arra, hogy az illetőnek van-e komplex, integrált látásmódja a kérdésről, s van-e közlés vágya, törekszik-e az élmény visszaadására. A rajzról mint egészről kialakul egy összbenyomásunk. Az egyensúly megbillenése, üres terek megjelenése hiányérzet, befejezetlenség érzését keltheti a szemlélőben. Nagyon sok rajzot jellemez a személyi és társas környezet teljes hiánya, csak a fogyatékos figurát ábrázolja, amely igen kevés helyet foglal a lap felületén. Ezen rajzok színvonalára eltérő, van, ahol a fogyatékos figura ábrázolása is csak sematikus, jelzésszerű, van, ahol részletesen kidolgozott.

A rajzok térbeli elhelyezése is beszédes. Az alacsony térkitöltés a befejezetlenség érzetét kelti, az apró figura magányosnak, kiszolgáltatottnak, gyengének tűnik. Vass (2006) kutatásai szerint a bal felső sarokban való elhelyezés – ami igen gyakori a mintában – alacsony én-erővel, biztonság-igénnyel, depressziós állapotnak vagy veszélyeztetettségnek, a külvilág veszélyesként való megélésével kapcsolható össze, amely mind a rajzoló fogyatékoság iránti attitűdjének, mind a fogyatékos embernek tulajdonított érzéseknek kifejezése lehet. Tisztázatlan a kérdés, hogy a fogyatékos embert ábrázoló rajz mennyiben tér el a személy szokásos rajzaitól, illetve emberrajzától, vagyis mennyiben szól a rajz magáról az emberről, és mennyire specifikusan a fogyatékoság iránti attitűdjéről.

Természeti és tárgyi környezet

Egyes rajzokon van tárgyi környezet. Leggyakoribb a természeti környezet ábrázolása akár kidolgozott, akár jelzésszerű formában. Épített környezet (házak, utcarészlet) egyetlen rajzban jelenik meg. Az eszközök ábrázolása általában arra utal, hogy a személy valahol van, valamit csinál, például, sporteszközzel, sakktáblával való ábrázolás. A tárgyi és természeti környezet szimbolikus értelmezésében itt is fontos a többértelműség, például a talajvonal megjelenését az elemzők nagyrészt a stabilitással, megtartottsággal, társadalmi szerepvállalással asszociálták (van talaj a lába alatt) míg a más rajzokban a kontextus egészében a determináltság, előre kijelölt

életpálya szimbólumaként értelmezhető. A természeti környezet szimbolikus jelentése lehet a személy érzelmi környezetének szimbóluma: odú, kopár fák vagy a felismerhetetlen, esetleg bizarr környezet megjelenése. Néhány rajzon állat is megjelenik, például macska és több vakvezető kutya.

Társas környezet

A magányos figurák esetén a személy megközelíthetőségével azonosítható jegyeket találtunk: a szemből ábrázolt, ránk néző figurák megközelíthetőbb benyomást keltenek, mint a profilból ábrázoltak, amelyek a szemlélőhöz képest oldalra néznek. Előfordul, hogy a figura egy üres pad/szék mellett ül, vagy padon, ahol még elfér mellette egy ember, és kinéz a képből, mintha várna valakire.

A leggyakrabban ábrázolt másik személy a segítő. A segítő vagy társak ábrázolásában szintén megjelenik az egyenrangúság kérdése, amire a két személy méretének, pozíciójának, kidolgozottságának, ruházatának, esetleg életkorának különbségéből lehet következtetni. Gyakori a segítő jelzésszerű ábrázolása (pálcikaember, vagy nem ábrázolt a fej vagy az arc), aminek az lehet az oka, hogy a rajzoló csak „megemlíti”, hogy segítőre is szükség van, de felmerül az egyenrangúság kérdése, a segítővel kiépíthető kapcsolat minősége is.

A magány konkrét ábrázolása is gyakran megjelenik. Az egyik rajzon a kidolgozott, szomorú tekintetű figurát üres tér veszi körül, s ezen az üres téren kívül pálcikaemberként ábrázolja a vele kapcsolatba nem kerülő „többiekét”. Jellemző a „külön világ” tematika is, amely megjelenik a fogyatékos ember világának és a világ többi részének elkülönülésében. Ezekon a rajzokon a rajzoló a két világot hermetikusan elzáró vonallal, a különböző rajzi elemek kontrasztjával és felirattal is jelzi, hogy a fogyatékos ember külön világban él. Érdekes, hogy mindkét rajzban ez a világ jobb, mint ahol a társadalom többi tagja él.

A fogyatékos mint aktív vagy passzív társadalmi részvétel ábrázolása

A figura aktív vagy passzív ábrázolása utalhat a fogyatékosról alkotott képre: tehetetlenként vagy cselekvőképes emberként ábrázolja a fogyatékos embert. Az aktív ábrázolások jellegzetesen cselekvés közben ábrázolt figurák. Az aktivitás hangsúlyozásaként szerepelhetnek a dinamikus, mozgáshangsúlyos ábrák, melyek azért is keltenek pozitívabb benyomást, mert a gyors vonallal megrajzolt ábrákat spontánnak érezzük, általában kevesebb intellektuális kontrollal készültek, mint a formahangsúlyos ábrázolások (Vass, 2006).

Passzivitást sugárzó ábrázolások például végtag hiányával nem kerekesszékekben, hanem székekben ábrázolt figurák. Ezek jellegzetesen statikus figurák, a mozgáshangsúllyal ellentétben a formahangsúly, a kontúrok, a háttér körvonalak formailag erősen szabályozottak, merev, mozdulatlan hatást keltenek (Vass, 2006). A passzivitás képzetét megerősítheti a figura segélykérő vagy közömbös arckifejezése.

A fogyatékos mint alacsonyabb társadalmi státusz

A fogyatékos mint alacsonyabb társadalmi státusz ábrázolásának jelei lehetnek a fogyatékos személy arc vagy fontos arcrészek nélkül való ábrázolása, bizarr, nem emberi arcrészek megjelenése, valamint amikor az egész figura nem emberszerű. A „nem fér bele az emberképébe” kategória szinte minden elemzőnél megjelent, de óvatosságra int, hogy az ide sorolt rajzok nagy változatosságot mutattak (például mitikus, nem valós alak, medveszerű arc, elmosódott, esetleg a kerekesszékekkel összemosódott testkontúrok). Meghatározhatatlan nemű vagy korú figura ábrázolása szintén személytelen megközelítésre utal. Gyakori az aszexuális ábrázolás, vagy amikor a két nemre utaló jegyek egyszerre vannak jelen a rajzban. A haj hiánya szintén a megfosztottság, meg-

alázottság jelképe lehet, különösen nők esetében. A gúnyolás, humorizálás is jelen van a rajzokban, bár az elemzők véleménye az egyes rajzokkal kapcsolatban nem volt egységes.

Gyermeki státusz

Gyermeki státuszra utalhat a rajzolónál fiatalabb figura ábrázolása, kisdud sémába illő testarányok (kis orr, előretolt homlok), a csecsemő vagy kisgyermek fej felnőtt test esetén, a figura egészéhez képest minőségromlás a fejnél. Ennél a kategóriánál és az arc nélküli ábrázolásoknál említett problémát, az arc rajzolásának nehézségét szintén érdemes figyelembe venni. Az arc a ruhával elfedhető testtel ellentétben egy relatíve nehezen megrajzolható részlet, a minőségromlást a rajzkészség hiányosságai is magyarázhatják.

Elveszettség, gyengeség, gyámoltalanság

Vass (2006) kutatásai szerint az apró, sarokba rajzolt figura jelezheti a külvilág veszélyként való megélését, a mintázatban a bal felső sarok preferenciájával, a figura elveszettségével mint empátiás minőséggel, zárt formákkal, megerősített kontúrokkal és a szokatlanul kis rajzmérettel jár együtt. Az üres lapon bal felső sarokban elhelyezkedő apró figura gyakran fordul elő a mintákban, olyan rajzokon is, amelyeken a kerekesszékre csak támaszkodó figurát több elemző is pozitív ábrázolásnak ítélte, és az önállósággal társította. Az elveszettségre, gyámoltalanságra, segítségre szorulásra utalhat az arckifejezés, a mimika, a kitárt kezek, melyek a rajzelemzés szakirodalmában (Vass, 2006, Hárđi, 2016) a megkapaszkodás igényét szimbolizálják, illetve a figura egyensúlyvesztett állapota. Határozatlanság benyomását kelti a gyenge nyomatékkal, habozó vonalvezetéssel, elmosódó vonalakkal, bizonytalan formai elképzelésekkel való ábrázolás, amikor a vonalak többszöri próbálkozással kerülnek a papírra.

Egyenlő társadalmi státuszra utaló jelek

Egyenlő társadalmi státuszra utaló jelek a magabiztosságot, erőt sugárzó alakok, álló testhelyzet (a kerekesszékekben félig álló figurák esetben is). Ilyennek érezzük a határozott vonallal készült rajzokat, amelyekben nincsenek megtorpanások, kisiklások. Jellemző a rendelkezésre álló tér optimális kitöltése, centrális elhelyezkedés, a figura stabilitása, egyensúlya. Vass (2006) szerint az erős energikus emberalak egyik megjelenési formája a boldog, vidám vagy játékos érzelmi-hangulati tónus, a görbék és ívek túlsúlya. Ezt a mintázatot az egyik elemző a „lazaság”, kifejezéssel írta le, hozzátéve, hogy gyakran együtt jár vele a „menő” ruházat, haj vagy kiegészítők. Ide sorolhatók az identifikációnál és az aktivitásnál felsorolt jellemzők is.

Boldogtalanság

A fogyatékos szomorúsággal, gyásszal való asszociációja kifejeződik a képek sötét, szomorú alaphangulatában. Jellemző kifejezése a lap üressége, a sötét színek használata, a befejezetlenség, üresség, reménytelenség érzése. Gyakori a boldogtalanság megjelenése: beteljesületlen vágyak ábrázolása gondolatfelhőben, lefelé görbülő száj, bánat, magány tanácstalanság az arckifejezésben. Ide sorolható még több jegy a passzivitás és az alacsonyabb társadalmi státuszról felsorolt jellemzők közül. A boldogtalanság, szomorúság mint sztereotípiák márkánsan megjelenik a narratív válaszokban is.

Személyközpontú vagy problémaközpontú ábrázolások

Balázné (2008) szerint a gyermekrajzokat szemlélve fontos, hogy mi az első, ami spontán módon ötlük a szemünkbe, mert az a rajz legfontosabb aktuális üzenete. Vass (2006) óvatosabban kezeli az első benyomást, de ajánlja a figyelmi fókusz módszerét, hagyjuk vándorolni a tekintetünket, és figyeljük meg, mely részlet kerül spontán módon a figyelem fókuszpontjába. A rajzból spontán módon kiemelkednek részletek, az elkülönülés, a színhasználat, a térbeli elhelyezés vezeti a figyelmünket. Hangsúlyosnak érzünk a rajz egészébe nem illő, ellenpólusként megjelenő részleteket, amelyek megtörik a kép ritmusát, szín- vagy formavilágát.

Egyes rajzokon a fogyatékoság az első, ami a szemünkbe ötlük, például az egyik rajzon a kerekesszékekben ülő ember kézcsönkje vonzza oda a tekintetet centrális elhelyezkedése és szokatlan, felemelt, a figura arca elé tartott pozíciója miatt, vagy egy másik rajzon a grafit ceruzával rajzolt figurán a végtagcsönkok zöld színnel való kiemelése. Ezzel ellentétben a személyközpontú ábrázolásokban a fogyatékoság észrevehető, de nem jellemző, nem uralja a képet, viszont van más, hangsúlyos mondanivalója: az ember van előtérben, a fogyatékoság háttérben marad. Néhány esetben nincs a fogyatékoságra közvetlenül utaló jel. Amikor nincs a fogyatékoságra utaló látható jel, vagy csak utalás, például a figura elrejtí az egyik kezét, felmerül a tagadás mint attitűd, amikor a fogyatékoság szégyellni, elrejtteni való „magánügy”, illetve a „nincs is semmi probléma” megközelítés, amely esetén az attitűdből hiányzik a támogatás, a közösségvállalás. Az értelmezésben a kép egészének összbenyomása, illetve a rajzoló verbális közlése nyújthat segítséget. A kamaszrajzok már említett sajátossága, hogy elrejtik a nehezen megrajzolható részleteket (például kezeket), így hátrahagyott kezek esetén ezen feltételezés a rajz egésze alapján erősíthető meg vagy vethető el.

A rajz és a rajzoló érzelmei

Az attitűdmérés verbális eszközeivel ellentétben a rajztesztek sokat elárulnak készítőjük érzelmeiről is. Balázné (2008) a következő szempontokat javasolja a rajzba projektált érzelmek felismeréséhez, értelmezéséhez: Az elbeszélő attitűdre utal a forma és színgazdagság, a hosszabb rajzolási idő, a kidolgozottság, a díszítő elemek megjelenése. Ezzel ellentétben az érzelmi kötődés hiányára utalhat sematikus ábrázolás, a színek és formák szegénysége. A rajzokból következtethetünk a fogyatékoság iránti attitűd érzelmi komponensére, de annak összetett volta miatt itt még fontosabb, hogy kellő távolságtartással kezeljük a rajzból világosan kiolvadni vélt érzelmi tartalmakat. A rajz egészének tónusa, hangulata, a rajzoló hangulatát tükrözi Vass (2006). Az érzelmi-hangulati tónus felismerése az egészleges elemzés egyik része. A hét lépéses rajzelemzésnek ez csak egy részlete, amely gyakorlatlan elemzőnél és kiragadva a részletes elemzésből a szemlélő saját projekciójának belevetésének veszélyét is hordozza, így mindenképp óvatossággal kezelendő.

A színeket, színdomináns képeket elsősorban érzelmekkel azonosítjuk. Jellemző a beszűkült színhasználat, kevés vagy egyetlen szín használata. Bár a rajzolóknak elvileg a rendelkezésére állt egy 12 színű ceruzakészlet, többen saját rajzeszközt használtak, és a rajzot grafitceruzával rajzolták meg, ami alapvetően nem volt a felajánlott színek között. A színhasználat beszédes, vannak vidám meleg színeket használó rajzok, de gyakoribbak a sötét, fekete, barna színeket használó, összbenyomás élménye tekintetében komor, depressziós hangulatúnak tetsző rajzok.

A figura empátiás minősége a legtöbb esetben a rajzoló érzelmeire utal, az ábrázolt ember egyensúlyvesztése, elveszettsége jelentheti a rajzoló bizonytalanságát, tanácstalanságát a fogyatékosággal kapcsolatban. Hogy ez mennyire specifikusan kapcsolható össze a rajzoló személyével, mennyire a fogyatékosággal kapcsolatos érzelmeivel, azt leginkább a rajzoló más rajzaival összevetve volna érdemes vizsgálni. A kérdés részletes

elemzése meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit. A rajzoló bizonytalanságra utalhat a rajz kis mérete, a gyenge nyomaték, habozó vonalvezetéssel, elmosódó vonalakkal való ábrázolás, bizonytalan körvonalak, darabos alakzatok, a vonalak többszöri próbálkozással kerülnek a papírra.

Pozitív érzelmek

A pozitív érzelmi–hangulati tónust a színek harmóniája, a humor, az eredetiség, a könnyedség, a kompozíció összhangja, az egész rajz pozitív összhatása jellemzi. A pozitív rajzoknak van narratívája, mondanivalója, egyértelműen pozitív képet ad az ábrázolt fogyatékos emberről. A magasabb nivójú rajzokon rögtön egyértelmű a pozitív attitűd megléte, de nem feltétlenül igaz, hogy csak tetszetős rajzok utalnak pozitív attitűdre, nyitottságra, kíváncsiságra, utalhat a rajzba fektetett energia. Ebből következően a hosszabb rajzolás idő, a színvonal javulásával együtt járó újrarajzolás, a ruha díszítése, a figura vagy a környezete szándékos díszítése, szebbé tételé.

Csak arcot ábrázoló rajzok

A mintában vannak csak arcot, illetve mellképet ábrázoló rajzok, ami több elemző szerint erőteljes érzelmi bevonódásra utalhat. Jellemző ezekre a rajzokra a kitöltöttség, jó nyomaték, biztos vonalvezetés. Ezen erős érzelmi hatás pontosabb tartalmáról erősen megoszlik az egyes elemzők véleménye. Az ábrázolt arcok arckifejezésébe az elemzők különböző érzelmeket látnak bele. A rajzoló élménye itt is meghatározó. Az ábrázolt arc lehet konkrét személy reális ábrázolása: megeshet, hogy az ábrázolt arcot csúnyának, torznak, ellenszenvesnek látjuk, míg valójában néhány aszimmetrikus vonással rendelkező személy arcának valóságghú ábrázolását látjuk.

Pedagógiai alkalmazás

Bár a téma komplexitása miatt ez a vizsgálat inkább előzetes pilot-kutatásnak tekinthető, érdekes, hogy a második vizsgálatnál a rajzok és tesztkérdések együtt sokat elárulnak a rajzoló fogyatékosághoz való hozzáállásáról. Úgy tűnik, hogy a rajzolás, esetleg a közös rajzok készítése segíthet a tabunak számító tapasztalatok, érzelmek felszínre hozásában, jó módszer lehet egy érzékenyítő program feldolgozásánál, a tapasztalatok elmélyítésénél, akár egy csoportbeszélgetés, kiértékelés hatékony eszköze lehet. Kárpáti Andrea szerint „A kamasz, akár a kisgyermek, az elmélyült alkotást mágiaként éli meg – akkor is, ha a művel végül elégedetlen, ha a kifejezés varázslata nem sikerült. A mű születése, maga az alkotás folyamata is jelképes értékű. Akár a performance vagy happening művészeti műfaja, a cselekvés maga is esztétikumot hordoz.” (2001b, p. 200.) Ebből az aspektusból szemlélve maga a rajzi kifejezés, amely „az élményfeldolgozás valamilyen állomásának reprezentánsa” (Gerő, 2003, p. 39.), szerves része lehet nemcsak az attitűdök feltárásának, de hatékony formálásának is a Gerő (1974) által leírt feszültségredukciós hatás miatt, amely segít az indulatok megszelídítésében, az élmények kommunikálhatóvá tételében. Malchiodi felhívja a figyelmet arra, hogy a rajzoltatás célja, hogy „lehetőséget adjon témák, érzések és más élmények kommunikálására, valamint az önkifejezésen keresztül új dolgok felfedezésére és problémák megoldására” (2003, p. 18.). Kramer (1994) hangsúlyozza a kreatív tevékenység során elinduló pszichológiai folyamatokban rejlő gyógyító, újjáteremtő erőt. Véleménye egybecseng Nagy József szavaival: „az önkifejezési képesség funkciója az élményképzés: magunk »termeljük« az élményt saját örömünkre, ezáltal helyreállítjuk, stabilizáljuk pszichikumunkat, lelki egészségünket. Bármilyen tevékenységünk az önkifejezés élményét adja, ha önálló, alkotó jellegű: kompetenciánk objektíválása, ennél fogva motivációs bázisa ha-

sonló az alkotási folyamat motivációjához. Az önkifejezés ugyanakkor kommunikáció is [...] Végül az önkifejezés gyakran szimulatív tevékenység, vagyis játékos jellegű, a játék motivációi is erősítik.” (2000, p. 269.)

Gyakorlati szempontok

Amikor nem áll rendelkezésre több elemző véleménye, az erőteljes érzelmi bevonódás miatt nagy a belemelegedés esélye, amelyet a rajz hosszabb befogadó, intuitív elemzésével, a rajzoló saját értelmezésének figyelmes hallgatásával, a konfrontáció módszerével és a fenomenológiai leírás technikájával érdemes tompítani. Vass Zoltán fontosnak tartja az intuitív elemzést, amikor a néző nem irányítja a figyelmét, hanem hagyja, hogy hasson rá a rajz. Az intuitív benyomások azonban sosem fogadják el feltétel nélkül, hanem összeveti a rajz szisztematikus elemzése során kapott eredményekkel. A fenomenológiai leírás „a rajz elfogulatlan, tárgyilagos, leíró jellemzése” (Vass, 2006, p. 832.): a rajz jellemzőinek objektív felsorolása értékelés, értelmezés és jelentésadás nélkül, amely abban segít, hogy az elemző figyelme ne szűküljön le az első benyomás által nyert jelentést, értelmezést alátámasztó jelzésekre. Az objektivitást segíti elő, ha figyelembe vesszük a rajz tartalmi-szimbolikus szintjén kívül a formai-szerkezeti jegyeit (grafomotoros vagy stilisztikus változók), valamint a kifejezés közzétételét, amelyet röviden három kérdésben foglalhatunk össze: mit, hogyan és mivel.

Mindenképpen kerülendő egy-egy rajz értékítélete, vagy a pedagógus saját értelmezésének a rajzolóra való rákényszerítése. Megfontolandók Kárpáti Andrea szavai: „Az alkotó szöveges magyarázata a kamaszrajzok szimbólumainak megértéséhez nélkülözhetetlen. A rajz számos esetben segíti a szóbeli közlést, utat nyit az egyébként nehezen születő szavaknak. A magyarázatból gyakran egy egészen más képértelmezéshez jutunk, mint amit a látvány a felnőtt szemlélőnek sugall.” (2001b p. 200.)

Kamaszokkal való alkalmazás sajátos szempontjai

A kamaszok rajzaival kapcsolatban fontos szót ejteni az úgynevezett „rajzi törés” jelenségéről. A kamaszkorban az addigi rajzfejlődés megtörni látszik, amit teljesítményromlás és a rajzolási kedv elvesztése jellemez: „mivel továbbfejlődni nem képes [...] elveszti a motivációját, s a kifejezésre más, egyszerűbben bejárható utakat keres” (Kárpáti, 2005, p. 15.). Gerő (1973) szerint a gondolkodás és élményfeldolgozás változása okozza a gyermekek rajzkészségének látszólagos visszaeséseit. 9-12 éves korban a vizuális nyelv háttérbe szorul, sablonossá válik, kommunikációs értéke csökken, aminek egyik oka a gondolkodás és szemléletmód változása, és a verbális közlés szerepének megerősödése az önkifejezésben. Kárpáti kiemelten fontosnak tartja, hogy a kamaszkori látszólagos visszafejlődés nem törés, hanem egyfajta „vizuális nyelvváltás” (2005, p. 16.). 12 és 14 éves kor között fejlődik a tér- és mozgásábrázolás, a rajz elveszíti spontaneitását, sablonossá válik. A gyermekek felismerik képességeik hiányát, elégedetlenek rajzaikkal. A grafikus nyelv jelentősége csökken az élmények feldolgozásában, ami tartalom nélküli üres sémákban és jellegtelen kompozíciókban nyilvánul meg. Azonban „amennyiben a téma motiváló és az eszköztár bőséges” a kamaszok is szívesen rajzolnak (Kárpáti, 2001a, p. 26.). A kamaszok már fontosnak tartják a rajzok esztétikumát, gyakran kihagyják azokat a részleteket, amelyeket nem tudnak lerajzolni (például hátratett kezeket rajzolnak), szívesen ábrázolnak rajzfilmfigurákat és más sztereotip formákat, mert „így kielégítőnek érzik rajzaik minőségét”, és „megengedik a technikai kompetencia vagy fotográfás korrektség bizonyos hiányát” (Malchiodi, 2003, p. 69.).

Tapasztalataink alapján a teszt jelenleg inkább kvalitatív, mint kvantitatív elemzésre alkalmas, pedagógiai alkalmazásának legfontosabb indikációjának pedig az élménynek a maga komplexitásában való megjelenítését és annak verbális megfogalmazását elősegítő funkcióját találtuk.

Irodalom

1. Balázsné Szűcs, J. (2008). *Rajzelemzés belemagyarázás nélkül*. Budapest: Szort Bt.
2. Di Leo, J.H. (1983). *Interpreting Children's Drawings*. New York: Brunner and Mazel.
3. Fröhlich, A. (1996). Élettek – életálmok. In Márkus, E. (Ed.), *Halmazottan sérült, súlyosan mozgáskorlátozott gyermekek nevelése, fejlesztése*. (pp.15–25.) Budapest: BGGYTF
4. Gerő, Zs (2003/1974). *A gyermekrajzok esztétikuma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
5. Hárdi, I. (2016). *A dinamikus rajzvizsgálat: DRV*. Budapest: Flaccus Kiadó.
6. Isaksen, L. W. (2002). Toward a sociology of (gendered) disgust. *Journal of Family Issues*, 23, 791–811.
7. Kárpáti, A. (2001a). *Firkák, formák, figurák. A Vizuális nyelv fejlődése a kisgyermekkortól a serdülőkorig*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
8. Kárpáti, A. (2001b). A gyermekrajzok szimbólumvilága In Csapó, B. és Vidákovich, T. (Eds.) *Neveléstudomány az ezredfordulón: Tanulmányok Nagy József tiszteletére* (pp. 193–207). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
9. Kárpáti, A. (2005). *A kamaszok vizuális nyelve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
10. Kovács, M. (2010). Az előítéletek okai és mérséklésük lehetőségei: a szociálpszichológiai nézőpont. *Alkalmazott Pszichológia*, 12(1–2), 7–27.
11. Kramer, E. (1994). *Art as Therapy with Children*. Chicago, IL: Magnolia Street Publishers.
12. Lindzey, G. (1959). On the classification of projective techniques. *Psychological Bulletin*, 56(2), 158–168.
13. Malchiodi, C. A. (2003). *A gyermekrajzok megértése*. Budapest: Animula.
14. Nagy, J. (2000). *XXI. század és nevelés*. Budapest: Osiris Kiadó.
15. Schuster, M. (2005). *Művészetlélektan*. Budapest: Panem.
16. Tiszai, L. (2017). Befogadás és kirekesztés dinamikái a közösségi zeneterápiában: egy innovatív program tapasztalatai. *Szociálpedagógia*, 1–2, 57–69.
17. Vass, Z. (2006). *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai*. Budapest: Flaccus Kiadó.
18. Vass, Z. (2001). A kinetikus családrajz (Kinetic Family Drawings) alkalmazása a pszichodiagnosztikában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56, 107–135.
19. The educational benefits of „Draw a person with disability” test.

The educational benefits of „Draw a Person with disability” test

The aim of the research is to reveal the hidden dimensions of attitudes towards disability with projective drawing tests. Encountering with someone with disability can be an overwhelming experience in which a wide range of intrapersonal conflict can be present. Thus, it is difficult to express these encounters with verbal narratives, especially, because expressing negative feelings and thoughts about disability are against the social norms and rules. Authors studied 116 drawings: they asked different professionals and examined the emerging patterns in the light of related literature. There were different categories established according to the personal engagement of the author of the drawing from the schematic stick-figure to the complex and symbolic narratives. The authors identified many signs associated with different stereotypes of disability, such as social isolation, subordinated, childlike or equal social status, problem-centered or person-centered approach. Because of the complexity and different layers of a drawing the narrative of the author is necessary to understand the picture. The main benefit of this test for educators and researchers is to providing opportunity to express someone's attitude towards disability in its complexity and helps to reveal and verbalize hidden or difficult narratives as well.

Key words: projective drawing test, attitude measurement, disability, disability awareness